

Наталія Дорошок

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА У 70-80 рр. ХІХ ст.

У статті робиться спроба проаналізувати діяльність земського статистичного відділення Чернігівської губернії у 70-80 рр. ХІХ ст. та визначити основні напрямки роботи статистиків зазначеного періоду.

Останнім часом українські дослідники зробили вагомий внесок у вивчення історії українського земства. Вони активно вивчають діяльність земств загалом, а також основні напрями їх роботи. Адже відповідно до підписаного Олександром ІІ законодавчого акта – «Положення про губернські та повітові земські установи» до компетенції виборних земств увійшли місцеві господарсько-культурні справи: організація виконання земських повинностей, завідування місцевими шляхами сполучень, закладами опіки, медичним і ветеринарним обслуговуванням, протипожежними заходами і страхуванням майна, піклування про народну освіту, сприяння розвитку землеробства, торгівлі та промисловості [21, 142].

Однією з головних віх діяльності земців була статистична робота. Вже давно у науковій літературі утвердилася думка, що земська статистика за результатами своєї діяльності і їх суспільним значенням поряд з медициною посіла одне з найважливіших місць не лише в земському, але й у всеросійському громадському житті [3, 31]. Адже різностороння діяльність земств була невідривно пов'язана з кількісною характеристикою господарського, економічного та культурного життя, що в свою чергу вимагало проведення статистичних досліджень. Потреба в таких даних гостро відчувалася при вирішенні питань про розкладки земських зборів. На ґрунті цих практичних запитів земств виникла земська статистика [4, 35].

Теоретично у розвитку земської статистики в Україні виділяються три періоди, що відрізняються завданнями оціночних робіт та їх місцем у системі земських статистичних обстежень: 1870-1894, 1894-1900 та 1900-1917. У першому періоді діяльності земські статистичні органи були незалежними від уряду. Земська статистика розвивалася відносно самостійно і вільно, без особливого втручання урядових установ. Протягом перших 10 років свого існування земські статистичні органи займалися вивченням селянських господарств, залишаючи без особливої уваги завдання оціночної справи. Це був період, коли дослідники самі накреслювали шляхи розвитку своїх досліджень. Подробиці сільськогосподарського виробництва, котрі раніше залишалися поза увагою, тепер розкривалися у цифрових даних: роль землеробства і промислів, общинного землеволодіння, майновий стан селян, роль видатків і прибутків, заборгованість та інші питання селянського господарства [15,25]. Для другого етапу характерним стало взяття оцінкової справи під контроль урядових структур. Питання оцінки починають займати в земських статистичних дослідженнях основне місце, видозмінюючи таким чином зміст і методи проведення робіт [6, 153]. Третій період існування земських статистичних органів характерний тим, що уряд фінансував ці установи, і їх незалежність стала обмеженою. З 1900 р. всі основні земські статистичні обстеження певною мірою підпорядковуються

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

завданням оціночної і податкової політики відносно нерухомості. Цей принцип вимагав широких економічних досліджень для виявлення рівня прибутковості та факторів, що її визначали [15, 25].

Земські статистичні установи почали виникати в Україні у 70-х рр. XIX ст.: у Херсонській губернії – 1873 р., Чернігівській – 1876 р., Харківській – 1877 р., Полтавській і Катеринославській – 1880 р., Таврійській – 1884 р. [1].

У сучасних умовах, незважаючи на величезний масив місцевих публікацій із різних питань земської діяльності, все ще відсутні праці, які б дали цілісну картину становлення і розвитку земської статистики як загалом по Україні, так і в Чернігівській губернії зокрема у другій половині XIX – на початку XX ст. Усе це значною мірою підвищує значимість та актуальність обраної теми дослідження.

Окремий інтерес з точки зору висвітлення даної проблеми становить діяльність Чернігівського земського статистичного відділення. Цей аспект теж малодосліджений, проте деякі питання знаходять відображення у наукових спостереженнях Л. Мекшун [10, 11, 12, 13, 14] та А. Гапійенко [2].

Чернігівська губернія у земському статистичному русі не стала винятком, оскільки довгий час подібні дослідження тут проводилися вибірково і носили випадковий характер [1, 151].

Як зазначалося вище, статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі було утворене у лютому 1876 року. На перших порах при відділенні планувалось мати головуючого (призначеного управою) та двох осіб, запрошених по найму, переважно з вищою освітою [16, 109]. Проте вже у 1877 р. склад зазначеного органу був збільшений до трьох членів з вищою освітою та трьох помічників із середньою [7, II]. Свою роботу чернігівські статистики розпочали зі складання програм, які передбачали, по суті, всестороннє у статистико-економічному значенні вивчення краю. З цією метою члени відділення вирішили ознайомитися, по-перше, з тими матеріалами, які знаходились у журналах, справах і виданнях Чернігівського земства, а по-друге, з тими способами і прийомами, які застосовувались для збирання статистичних відомостей у різних губерніях як земськими статистичними установами, так і статистичними комітетами [17, 116]. Своєрідним орієнтиром при виробленні власних програм дослідження послугували матеріали раніше підготовлених видань, а саме: 1) програма про економічні відомості, видана редакцією «Київських губернських відомостей» у 1869 р.; 2) програма для збирання відомостей про стан сільського господарства і промисловості – Північно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства (1872); 3) програми для статистичного дослідження, складені Тверськими і Нижегородськими губернськими земськими управами і статистичними комітетами тих же губерній; 4) програма для статистичного опису окремих місцевостей у Самарській губернії і насамкінець 5) досвід програм для збирання статистико-економічних досліджень, складених для Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства його членом Н. І. Зібєром [20, XXXVIII].

Як говорилося вище, члени статистичного відділення поставили за мету діяльності свого органу найповніше вивчення губернії у статистико-економічному відношенні. Це пояснювалось, по-перше, необхідністю визначення рівня господарського розвитку губернії з її негараздами і потребами, аби, керуючись реальними фактами, підняти життєвий потенціал краю, по-друге, лише за умови детального опису губернії стає можливим визначення платіжних спроможностей останньої, що в свою чергу відповідало потребам оподаткування. Отже, стає зрозумілим, чому земці так старанно і ретельно готували свої статистичні програми, конкретизуючи навіть кожне питання.

Перший розділ програм – сільськогосподарські програми – був підготовлений членом відділення П. П. Червінським, другий – програми для збирання відомостей про селянські промисли і ремесла та фабрики і заводи – підготував член статистичного відділення В. Є. Варзар, а програми щодо питань торгівлі склав головуючий відділення Н. А. Константинович.

У теоретичній статистиці умовно існує потрібний розподіл обов'язків: установлювачі методу, збирачі фактів і їх опрацювальники. Чого не можна було сказати про статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі, де його членам суміжно доводилося виконувати всі вищезначені функції [20, XXIII]. Це пояснювалося гострою нестачею кадрів у відділенні, склад яких неможливо було розширити через відсутність стабільного фінансування з боку управи. Причому на перший рік діяльності статистичного органу Чернігівським губернським земським зібранням були затверджені кошти у сумі 4200 р. на проведення дослідницьких робіт [5, 172-177], у подальшому ця цифра через певні дискусії серед гласних губернського зібрання зазнавала відповідних коливань.

Щодо прийому збирання самих відомостей, то для чернігівських статистиків був властивий експедиційний спосіб особистих роз'їздів. Виходячи з досвіду, що на практиці не приніс бажаних результатів, вони відкинули методи роботи, які застосовували члени Херсонського земського статистичного бюро (розсилання бланків по волостях). Або, наприклад, оголошення конкурсу з преміями за кращий опис, практикований у Самарському статистичному комітеті [20, XXIV-XXIX]. Відповідно, Чернігівське земське статистичне відділення не прийняло до відома жодного із вказаних зразків. Свою роботу члени відділення, як правило, розпочинали із теоретичного вивчення обстежуваної місцевості по офіційних даних у м. Чернігові та обраному повіті і лише після цього вирушали на місця для збору даних шляхом опитування різних верств населення. Статистики вважали, що лише за таких умов можна правдиво відобразити життя губернії у всіх проявах.

Надрукувавши вироблені програми, і до представлення їх на затвердження губернському земському зібранню статистичне відділення з метою їх апробації та можливої корекції при подальших дослідженнях вибрало для пробного опису у Чернігівському повіті три волості: Редьківську, Довжицьку і Салтиково-Дівицьку. Адже відділення бажало надати земському зібранню не тільки перевірені та виправлені програми, але й орієнтований досвід роботи з ними [23, 90].

Наслідком здійснених подорожей стали підготовка і видання статистиками першого випуску своїх праць [23]. До нього ввійшли матеріали, які були зібрані особисто членами статистичного бюро, а саме: П. П. Червінський дослідив землеволодіння у Салтиково-Дівицькій волості, про стан землеволодіння і промисли Редьківської волості підготував розвідку В. Є. Варзар, а О. О. Русов провів детальний опис Довжицької волості Чернігівського повіту.

Не можна обминути увагою факту, що опісля так званої практичної перевірки, вищезгадувані програми зазнали незначних змін у плані спрощення певних розділів.

Ознайомившись таким чином на практиці з формами, змістом та способами роботи, статистичне відділення продовжило свою діяльність у площині опису всієї губернії. Цей задум тривав понад десять років (1876-1887 рр.), з перервою на 1878-1880 рр., коли земське зібрання через певні непорозуміння і тертя між представниками «лівих» та «правих» партій у своєму складі відмовилось асигнувати кошти на статистику [22, 29]. Але і в період офіційного закриття статистичного закладу роботи не припинялися. За особистою згодою із повітовими земствами і на їх кошти було описано два повіти: Ніжинський – О. О. Русовим та Новозибківський – В. Є. Варзаром. Ці дві праці склали безпосереднє продовження попередніх описів (Чернігівського і Борзнянського повітів, які ще встигли видати у 1877 р.), оскільки статистиками був додержаний один загальний план досліджень, затверджений ще на перших порах існування статистичної установи [8, II-III].

Про загальний обсяг роботи, яку виконали чернігівські земські статистики у зазначений період щодо вивчення земельних угідь, свідчить факт підготовки і видання 15 томів «Матеріалів для оцінки земельних угідь Чернігівської губернії» (за кількістю повітів). Крім, власне, сільськогосподарського дослідження регіонів губернії у таких повітах, як Козелецькому, Суразькому, Мглинському, Городнянському і Кролевецькому, члени відділення організували ще подвірні переписи, а в двох останніх (Кролевецькому і Городнянському) була проведена

робота з порівняння даних про економічний стан різних верств населення, отриманих при згаданому переписі, з результатами Рум'янцівського перепису полків Малоросії у 1767-1770 роках [22, 30].

Отже, перший напрямок роботи Чернігівського земського статистичного відділення полягав у дослідженні основних видів землеволодіння губернії, адже земське зібрання останньої своєю постановою рекомендувало обмежитись на перших порах лише вивченням сільськогосподарського життя краю [22, 29]. Щодо послідовності, то зібрані дані групувалися та друкувалися окремо по кожному повіту, аби в подальшому на основі порівняльної характеристики можна було створити зведений опис по всій губернії.

Проте чернігівські статистики не обмежувалися у своїй роботі обстеженням лише елементів сільського господарства: селянських громад, земельних угідь, промислів, ґрунтів, клімату тощо. Завдання земської статистики полягало також у проведенні оціночних робіт щодо міського нерухомого майна та промислових і торговельних закладів.

У межах даного аспекту, виходячи із постанови Чернігівського губернського земського зібрання від 8 грудня 1883 р., було вирішено провести оцінку міст, промислових і фабричних закладів [19, I]. Варто нагадати, що на перших порах своєї діяльності, ще у 1876 р., статистичне відділення робило спробу опису м. Чернігова, де оцінок мали підлягати кожна окремо взята будівля. Робота тривала близько місяця, і згодом статистики пересвідчилися в її недоцільності, оскільки обраний спосіб потребував чималих коштів і часу. Задум відділення був продовжений самостійно міською владою, проте теж не побачив довершення [9, III]. До речі, Ніжинське земство під час сільськогосподарського дослідження повіту суміжно розпочало опис нерухомого майна м. Ніжина, але і тут зіткнулося із подібними обставинами.

Очевидно, що на 1884 р. нагальною для земства залишалася проблема оцінкової діяльності у населених пунктах губернії. Відкинувши попередній досвід суцільного опису, маючи за мету лише подання відомостей для губернської розкладки міських податків, відділення вирішило вибірково описати будівлі, додатково використовуючи вже існуючі міські оцінки [9, III]. Робота з опису населених пунктів тривала протягом 7 місяців 1884 р. Як і при попередніх експедиціях, спочатку були вироблені програми та оціночні норми, а вже опісля переходили до безпосередніх роз'їздів. Традиційно статистики як експеримент зробили спершу оцінку двом містам – Чернігову та Березні, відтак, дещо підкорегувавши програми, рушили по губернії. Загалом відділенням було описано та оцінено нерухоме майно 37 міських поселень, на що використано із земського резерву близько 3 тис. руб. [18, 18].

Третьою віхою діяльності Чернігівського земського статистичного відділення стали опис та оцінка промислових підприємств губернії. Ця потреба також відповідала згадуваній постанові земського зібрання 1883 р. До покладених обов'язків статистики приступили на початку 1885 р., коли були завершені опис та оцінка міської нерухомості. У ході організованої і проведеної статистичним відділенням роботи було досліджено понад тридцять галузей промислового виробництва краю з оцінкою приміщень, устаткування тощо. В поданих описах розглянуто зрушення, котрі відбулись у виробництві за останні 25 років, його сучасний технічний рівень, економічне значення, становище робітників на підприємствах. Взагалі проведена статистична робота дала повну картину економічного життя різних напрямів промислового виробництва Чернігівської губернії.

Узагальнюючи викладений матеріал, слід відзначити, що із запровадженням земств як у Російській імперії загалом, так і в Україні зокрема створювалися статистичні відділи, виникнення яких диктувалося життєвими потребами того часу. У Чернігівській губернії подібний орган розпочав свою діяльність у 1876 р. Земські статистичні дослідження містили широкі інформаційні матеріали, що давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. Ці напрямки роботи і стали ключовими для чернігівських статистиків.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Гапієнко А. З історії розвитку Чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 49-65.
3. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917 рр. – Чернігів, Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66 с.
4. Економічна ідеологія дворянства // Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-90-х роках ХІХ ст. К.: Видавництво Київського університету, 1971. – С. 10-40.
5. Журнали засіданий очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов. 1875. – 360 с.
6. Земская статистика // Гозулова А. И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – С. 147-200.
7. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 1. Черниговский уезд. – Чернигов, 1877. – XII + 186 с. + приложения.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – IX + 76 с. + приложения.
9. Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть 1-я. Города. Выпуск I-й. г. Чернигов. – Чернигов, 1907. – XII + 168 с.
10. Мекшун Л. Батько промислової статистики (До 150-річчя з дня народження В. Є. Варзара, видатного представника чернігівської земської статистики) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 141-143.
11. Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 120-122.
12. Мекшун Л. Роль земської статистики кінця ХІХ - початку ХХ ст. у проведенні облікових досліджень у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178-180.
13. Мекшун Л. Роль української земської статистики у проведенні статистичних з'їздів і нарад у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 71-74.
14. Мекшун Л. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці ХІХ ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145-148.
15. Нариси з історії статистики України. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Держкомстат України; НДІ статистики Держкомстату України, 1999. – 187 с.
16. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9-10. – С. 103-111
17. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1-4. – С. 116-120.
18. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – № 1-2. – Приложение II. – С. 1-88.
19. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик. – Чернигов, 1886. – 249 + приложение 239 с.
20. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены статистическим отделением при черниговской губернской земской управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов. Земская типография. 1877.
21. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 142-150.
22. Руссов А. А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского коммерческого института. Киев. 1913. – 119 с.
23. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7, 8. – С. 89-373.

В статтє автор аналізує діяльність земського статистического відділення Чернігівської губернії в 70-80-х роках ХІХ ст., акцентуючи увагу на основних напрямках роботи статистиків в указаний період.

The author of the article tries to study the activities of the zemstvo statistical department Chernihiv Province in the 70-80s XIX century. The author also defines the main directions of statistical workers activities in the following period.